

Demmel József

„Egy jó főispánnak csibukozni kell és nem avatkozni semmibe”¹

Közigazgatás és nemzetiségi kérdés Liptó, Turóc és Zólyom vármegyéikben (1860 – 1875)²

Mikszáth Kálmán *A körtvélyesi csíny* című elbeszélésében a következőképp jellemzi a történetben szereplő főispánt: *„Különben kiváló főispán hírében áll; otthon azért, mert ebédjein valódi francia pezsgőt isznak a köztörvényhatósági bizottsági tagok; ott fönny azért, mert mindig beszállítja az öt mamelukot. Ami a közigazgatást illeti, abban az a rendíthetetlen nézete: - Egy jó főispánnak csibukozni kell és nem avatkozni semmibe, csak mindig csibukozni és csibukozni. Elég, ha az emberek tudják, hogy valaki csibukozik és nézi őket.”*³ Mikszáth a maga módján egész pontosan ragadta meg a főispáni szerepkör kettősségét. Egy magyar vármegye főispánja a dualizmus korában egyszerre volt a kormány meghosszabbított keze, a belügyminiszter akaratának érvényesítője (v. ö: az öt kormánypárti képviselő „beszállítása”), illetve az 1848 előtti archaikus főispáni szerepkört megőrizve – a megye patriarchális vezetője (lásd: „csibukozás”).⁴ A főispán személye, személyisége tehát kulcsfontosságú lehetett például abban is, ahogyan az adott megyében a nemzetiségi kérdést kezelték. Nem véletlen, hogy a szlovák nemzeti mozgalom intézményrendszerét és képviselőit nagy lendülettel támadó Grünwald Béla is éppen a vármegyéikben találta meg az ideális célpontot, azt, ami számára minden rosszat megtestesített, ami útjában állt a nemzetiségi kérdés – szerinte helyes – kezelésének.⁵ Éppen azért választottam elemzésre az 1870-es évek elejétől egyre inkább Grünwald által dominált Zólyom, valamint az általa legélesebben támadott Liptó és Turóc vármegyéik politikai életét, s elsősorban e megyék hivatalban lévő főispánjainak tevékenységét, mert megmutatják a két végletet ebben a kérdésben.

Így ugyanis egyrészt láthatóvá válnak a nemzetiségi kérdés helyi, gyakorlati kezelésének a keretei – vagyis hogy egy adott megyei apparátus meddig mehetett el büntetlenül a szlovák törekvések támadásában, illetve támogatásában, másrészt viszont a Turóc és Zólyom megye közti kapcsolat az 1874-1875-ös, a szlovák-magyar viszonyt végleg megmérgező konfliktussorozatot helyezheti más kontextusba. A két rivalizáló megye mellett a harmadikat, Liptót pedig azért érdemes vizsgálni, mert, bár nagyon sok szempontból – többek

¹ Mikszáth Kálmán: *Két választás Magyarországon*. Budapest, Osiris, 2001.

² A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíjának támogatásával készült.

³ Mikszáth, 2001.

⁴ Stipta István: *Törekvések a vármegyéik polgári átalakítására*. Budapest, Osiris, 1995. 125–172.

⁵ Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség*. Budapest, Ráth Mór, 1874.; Grünwald Béla: *Közigazgatásunk és a szabadság*. Budapest, Ráth Mór, 1876.

között a megyei politikai élet szerkezete és a Zólyomhoz való viszony szempontjából – hasonlított Turócra, ám e hasonló kiindulópontok gyökeresen más végkifejletet eredményeztek, ami számos újabb kérdésfelvetésre ad lehetőséget, sőt, némiképp árnyalja is 1874 – 1875 szlovák-magyar vitáival kapcsolatosan kialakult és megcsontosodott történeti kánont.

1. A keretek

A három megye társadalomszerkezete nagyon hasonló volt. Lakosságuk szinte teljesen szlovák volt,⁶ a nemességük szintén, csak a fiatalabb nemesek tanultak meg már magyarul is.⁷ A választásra jogosultak és a törvényhatósági bizottsági tagok többsége is szlovák anyanyelvű volt. Mindhárom megyében működtek részben vagy teljesen szlovák nyelvű gimnáziumok vagy más szakoktatási intézmények: Zólyomban a besztercebányai gimnáziumban tanultak szlovákul, Turócban Znióvárálján katolikus, Turócszentmártonban evangélikus gimnázium működött, kizárólag szlovák oktatási nyelvvel, míg Liptó megyében 1871-ben jött létre a szlovák gazdasági szakíró, Daniel Lichard kezdeményezésére egy szlovák tannyelvű, három éves elméleti és gyakorlati gazdasági képzést nyújtó szakiskola a korábbi hrádeki erdészeti főiskola helyén.⁸

Sőt, e három megyében még a hivatalban lévő főispánok anyanyelve is szlovák volt. A Zólyom megyét 1848–1849-ben, 1860–1861-ben és 1865–1882 között vezető Radvánszky Antal (1807–1882) az utókor által is elismert szlovák költő volt. Ahogy erről ő maga írt: *„Az a mulatságos, hogy amikor Pesten a magyarok között vagyok, mindig áthat engem valami szlovák lélek, és ez aztán versekben nyilvánul meg”*⁹ A Turócot 1860–1861-ben, illetve 1865-től 1874-ig irányító Révay Simonról (1820 – 1880) is közzismert volt a korban, hogy egyszer

---

⁶ Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847. II. kötet. 139–172. Érdemes például Grünwald Béla egy 1876-ban íródott levelét idézni. Grünwald ugyanis ekkor, tehát a szlovák nemzeti mozgalom feletti teljes diadala után is így írt egy besztercebányai magyar nyelvű evangélikus istentiszteletről: *„Magyar volt minden. Végül a himnust elénekelte a dalárda. A panszlávok közül is ott volt egy pár, majd megütötte őket a guta. Én pedig valóban emelkedett hangulatban hagytam el a templomot, s azt mondtam magamban, mégis csak Magyarország ez az ország, akármennyit duzzogok is.”* Grünwald Béla Ipolyi Arnoldnak 1876. január 12-én. Az tehát, hogy Grünwald Béla a Matica slovenská és a három szlovák gimnázium bezárása után is úgy ír egy magyar nyelvű istentiszteletről, mint valami örömteli, de rendkívüli eseményről, azt jelentette, hogy még egy magyar nyelvű vallási szertartás is eseményszámba ment 1876-ban a városban.

⁷ *„Thuróc idősbeje még po magyarszki nem járatosak. De [...] a fiatal ivadék szépen halad.”* – írta a Nemzeti Újság turóci levelezője 1844-ben. Nemzeti Újság, 1844. március 30. 26. sz. 206.

⁸ Július Mésáros: Kultúrne snahy Slovákov v matičnom období. In: Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia). Bratislava, 1992. 586. Dušan Kováč a kol.: Kronika slovenská. 1. Od najstarších čias do konca 19. storočia. Bratislava, Fortuna Print – Adox, 1998. 540.

⁹ A versek és a levél kézírata a Szlovák Nemzeti Könyvtárban található: Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, sign.: B 305. Nyomtatásban közölte: Rehor Uram: Zemianské veršovnice slovenskí. Z veršov Varšianskeho (Baróna Antona Radvánskeho) Slovenské pohľady, 1895. 315–320.

nyilvánosan a könnyekig elérzékenyült, amikor saját szlovákságát megvallotta.¹⁰ A Liptót 1860–1861 között, majd 1867-től haláláig vezető Szentiványi Mártont (1815–1895) pedig Jozef Miloslav Hurban azok között a szlovák anyanyelvű nemesek között említi, akik *„a nyelvet szépajkú anyáiktól tanulták, tőlük és a népüktől, amelytől akkor még nem választotta el őket a magyar sovinizmus.”* Külön kiemeli, hogy a liptói főispán azok között volt, akik szlovákul a *„költők és szónokok nyelvén beszéltek.”*¹¹ Hurbannal ellentétes, erősen magyar nemzeti szempontrendszerű forrás is hangsúlyozza róla, hogy: *„Ő [azaz Szentiványi] volt az, aki 1867-ben, midőn a megyék a magyar minisztérium kinevezése folytán ismét megkezdhették működésüket, a megyeház termében, hol akkoráig tót nyelven nem beszélt senki, a közgyűlést tót nyelven nyitotta meg s büszkének vallotta magát arra, hogy ő az első, aki az ő szeretett tót anyanyelvét e teremben hangoztathatja.”*¹²

A politikai feladat, amelyet e három főispánnak a dualizmus első évtizedeiben meg kellett oldania, azért nehezebb volt a csibukozásnál. Ahhoz ugyanis, hogy ezeket a megyéket működtetni lehessen, igazi politikai bravúr kellett: egyrészt el kellett érni, hogy a szavazati joggal bíró, szlovák anyanyelvű, többségében magyarul nem vagy alig tudó tömegek még a szlovák mozgalom aktív helyi képviselőinek hatására se csatlakozzanak a szlovák nemzeti eszméhez. Ugyanakkor azt is el kellett érniük, hogy a megye közéletével ezzel egyidejűleg kifelé, a pesti politikai elit és az országos közvélemény felé kellőképpen hazafiasnak, a magyarosítás és magyarosodás elkötelezett támogatójának tűnjön.

2. 1860

Az első időmetszet, amelyet vizsgálunk, 1860 ősze. Az októberi diploma után újjászerveződő megyei közéletben ugyanis a megyéknek – szemben pl. 1848-cal – joguk volt a magyar mellett más hivatalos nyelvet is választani. Hogy Zólyom megye közgyűlése hogyan reagált erre a lehetőségre, azt Gustav Zechenter Lakomersky ábrázolja érzékletesen: *„Február 6-án tartották meg a megyegyűlést Besztercebányán. Itt fellépett Július Plošic a szlovák nyelv nyilvános használatának jogáért, [...] őt maga Radvánszky Antal főispán támadta meg elég élesen, de nem gorombán [...] Aztán felállt az unokafivére, Radvánszky Ferenc, ráförmedt Plošicra, szokása szerint, mint egy kocsis: hogy ez a nép lázítását jelenti, és hogy bánja és*

¹⁰ Pešťbudínske vedomosti 1865. november 14. 65. sz.

¹¹ Hurban, Jozef Miloslav: Ľudovít Štúr. Rozpomienky. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959. 394.

¹² Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Fol. Hung. 1884. Grünwald Béla iratai a nemzetiségi mozgalmakról.[Grünwald Béla] Tisza Kálmánnak, 1870-es évek második fele

bánni fogja, hogy Plošicot a megyebizottságba fogadta, és átkozódva »ba-m a teremtését«¹³, leült.»¹⁴

Turóban éppen az ellenkezője történt. 1860. december 5-én a közgyűlésen szlovákul is felkösztöntték Révay Simon főispánt, meghozzá épp az 1848-ban tervezett turóci szlovák felkelés előkészítésében komoly szerepet vállaló Andrej Hodža – egy, a korszellemhez illeszkedően a szlovák-magyar megbékélést hirdető beszéddel. Hodžát azonban – Plošic esetével ellentétben – nem támadták ezért, hiszen Révaynak az volt a véleménye, hogy *„nehogy jövőre testvér testvér ellen, polgár polgár ellen fegyvert fogjon, igen szükséges [...] miszerint a magyarok a tótokkal [...] a haza boldogságát testvérileg fenntartsák.”*¹⁵ A szlovák hivatalos nyelv iránti igényt pedig Révayék *„a municipiális élet terén jogosnak”* ismerték el.¹⁶ Erre a kis, helyi kiegyezésre elsősorban az országos politikai közeg volt a legnagyobb pozitív hatással, ugyanakkor nyilván praktikus szempontokat is figyelembe vettek, például azt, hogy azt a nyelvet is a tárgyalási nyelvül válasszák, amelyet minden turóci bizottmányi tag beszélt.¹⁷

Turóc vármegye példáját egyedül Liptó és Krassó vármegye követte. Nagyon is jellemző azonban, hogy Liptó az 1860-1861-es vármegyei politikai változások történetét egykorúan megörökítő kötetben Turóccal szemben nem helyezi reflektorfénybe a döntését: egy rövid mondat utal csak rá, hogy Liptóban ezen túl a szlovák is hivatalos nyelvnek minősül.¹⁸ Liptó tehát – a későbbiek ismeretében talán megengedhető jelzővel illetve: kifejezetten taktikus módon – nem változtatta demonstratív, teátrális politikai aktussá saját praktikus döntését.

3. 1861

¹³ Az eredeti szövegben is magyarul.

¹⁴ Gustav Zechenter-Laskomerský: *Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť druhá.* Bratislava, SVKL, 1956.

http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1367/Zechenter-Laskomersky_Patdesiat-rokov-slovenskeho-zivota-II/1#ixzz3lqC90Bpp

¹⁵ Slovenský národný archív (SNA) Archív dedičov Šimona Révaya st. 64. skat. Id. Záthureczky József: *Emlékirat. Nagyméltóságú báró Révay Simon Úr, magyar királyi belső titkos tanácsos, az 1847/8ik évben Turócz megye országgyűlési követe, valamint ez országgyűlés befejezte után Főherczeg István, Ország Nádora, mint a magyar királyi helytartó által kinevezett örökös és valóságos Főispán Úr hivataloskodásáról.*

¹⁶ Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. október 20-tól 1861. április 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjáig. Pest, 1861. 42–44.

¹⁷ Demmel József: *Pánszlávok a kastélyban.* Justh József Turóc megyei alispán és a szlováknyelvű magyar nemesség elfeledett története. Pozsony, Kalligram, 2014.

¹⁸ Megyei, 1861.

A második időmetszet 1861. június 6-a. Ekkor gyűlt össze a szlovák nemzeti mozgalom szinte valamennyi képviselője Turócszentmártonban, hogy a szlovák nemzeti kéréseket összeállítsák. Természetesen már annak is jelentősége lenne, hogy Turóc vármegye vezetői nem tettek semmit azért, hogy ezt a gyűlést meggátolják, ugyanis jól tudjuk, hogy több vármegye vezetése (és nem csak Zólyomé) épp ezt várta volna el tőlük.¹⁹ Ők azonban még ennél is tovább mentek: a szlovák nemzeti gyűlésen megjelent csaknem a teljes turóci tisztikar, élén Révay főispánnal, az alispánokkal és Révay sógorával, Justh József országgyűlési képviselővel. Sőt, Justh a gyűlés legaktívabb és legnagyobb hatású szónokainak egyike volt, míg a kevesebbet beszélő Révay esetében az figyelemre méltó, hogy amikor délután eleredt az eső, a szlovák gyűlés előtt kész volt az addig kizárólag a nemesi vármegyei politizálás színteréül szolgáló megyeházát megnyitni. Justh és Révay a gyűlésen elfogadott memorandumot is készek lettek volna egy szlovák küldöttség élén az országgyűlés elé terjeszteni, ám végül a heves magyar politikai reakciók miatt visszakoztak.²⁰ De ott volt Szentiványi Márton is, aki Justh és Jozef Miloslav Hurban után a gyűlés harmadik legaktívabb szónoka volt – két nap alatt tizenkétszer kért szót.

A zólyomi vezetés reakcióiról a már említett Július Plošic számolt be a gyűlésen. Szerinte Radvánszky Ferenc alispán azt mondta, hogy ha ő turóci alispán lenne, minden „*pánszlávnak*”, aki erre a turócszentmártoni gyűlésre jön, 40 botütést adna. Radvánszky Károly szolgabíró pedig körrendeletet adott ki minden községnek, hogy minden „*pánszlávot*” el kell fogni és a zólyomi megyeházára szállítani. Ezekre a kijelentésekre Justh úgy reagált, hogy Zólyom eljárását az országgyűlés bizonyosan elítéli erkölcsileg.²¹ Ám Radvánszkyék Plošic által dokumentumokkal bizonyított törvénytelen akcióját végül nem ítélte el az országgyűlés, míg a törvényes turócszentmártoni gyűlés ellen a teljes magyar politikai elitet mozgósították. Azaz, a pánszlávizmus törvényes alapot nélkülöző kriminalizálása elfogadott volt a kor Magyarországon, a szlovák mozgalom maximálisan törvényes keretek közti támogatása pedig támadható.

4. 1863

¹⁹ Pl.: Rajner Pál Turóc megye első alispánjának 1861. június 3-án. ŠAB, Turóc megye, alispáni iratok, 1860–1861. i. č. 2814–2815. 1038. doboz.

²⁰ Demmel, 2014.

²¹ Andrej Sládkovič (zost.): Denník Slovenského národného zhromaždenia v Turčianskom Sv. Martine dňa 6. a 7. júna 1861. In: Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Zost.: Michal Eliáš. Martin, Matica slovenská, 1988.

Erre a Matica slovenská esete is jó példa. A harmadik téma ugyanis, ahol a különbségek megmutatkoznak, a Matica slovenská 1863-as megalapítása volt. Eredetileg a zólyomi Breznóbányán szerették volna a szlovák mozgalom képviselői megalapítani a szlovák kulturális intézményt. Ehhez első körben egyetlen hatóság engedélye kellett, mégpedig a városi tanácsé, amely nagy többséggel elfogadta a Matica megalapítására vonatkozó javaslatot. Azonban a szlovák kortársak szerint Havas András adminisztrátor és Radvánszky Antal vezetésével a város lakosait és választópolgárait sikeresen a Matica ellen hangolták, így a terv megghiúsult.²² Turócszentmárton azonban örömmel fogadta be az intézményt: „*Thurócz Szt. Márton mezővárosa nem titkolhatja el egyrészt azon fájdalmas érzelmét, amely áthatotta azon jelentés hallatára, hogy a szláv Breznóbánya előljáróságának többsége ez idő szerint nem érezte magát hivatva arra, hogy a Szláv matica ügyében tartandó gyűlésnek karjait megnyissa, másrészt nem hallgathatja el mezővárosunk afeletti örömét, hogy neki szánta az Isten azon szerepet, melyet mindig szentnek tekintett [...] mihez annyival is inkább hivatottnak érzi magát, mivel a Szláv vidék közepén helyezve s a m.m. m. n. helytartótanáctól engedélyezett nyomdai joggal ellátva lévén szláv nemzeti ügyekben szerény gondolkodása mellett is a legtevékenyebb városok egyikének tekinti magát*”²³

Azokkal az eszközökkel, amelyek a zólyomi vezetésnek rendelkezésére álltak, hogy megakadályozzák a Matica breznóbányai megalapítását, nyilván a turóci adminisztráció is élhetett volna – ám nem tette.

Sőt, gyakran elfelejtjük, hogy a Matica slovenská hatósági felügyeletét fennállása alatt Turóc megyének kellett ellátnia, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a turóci főispán által kiküldött²⁴ királyi biztos (általában a másodalispán) ott ült az éves közgyűlésen, és részletes jelentést írt a főispánnak, még hozzá gyakran kifejezetten pozitív, támogató és lelkes hangnemben.²⁵

1866-ban például a Matica slovenská éves közgyűlésére Révay Simon főispán által királyi biztosul kiküldött Lehotzky János azt írta Révaynak: „*a Maticza Slovenska*” ezen

---

²² Laskomersky, 1956.

²³ ALU SNK J 1977 144. č.

²⁴ A királyi biztos kijelölésének iratanyagát, benne Štefan Moyses Matica-elnök Révay Simonhoz kizárólag szlovák nyelven írott leveleit lásd Štátny archiv (ŠAB), Bytča, Turóc megye, főispáni iratok, elnöki 1866. 930. doboz. 2331.

²⁵ Például a Matica slovenská 1866. évi közgyűlésével kapcsolatos iratokat lásd: ŠAB Turóc megye, főispáni iratok, elnöki 1866. 930. doboz. 2331. Štefan Moyses Révay Simonhoz 1866. augusztus 18. Štefan Moyses Révay Simonhoz 1866. augusztus 31. Velits Adolf jelentése. Justh Györgynek 1866. szeptember 8-án. ŠAB Turóc megye, főispáni iratok, adm. 1867. 931. doboz. 2332. Lehotzky János másodalispán jelentése Révay Simonnak 1866. szeptember 15-én. Külön érdemes kiemelni, hogy Moyses csak Révaynak írt szlovákul: a Schmerling-provizórium idején Turócot vezető főispáni helytartóhoz, Dessewffy Egyedhez inkább magyarul íródott leveleket küldött. ŠAB Turóc megye, főispáni iratok, elnöki, 1861, 1863. 924. doboz. 2327-2328. Štefan Moyses Dessewffy Egyedhez 1863. augusztus 14-én.

közgyűlése – úgy a megjelent tagok és halgatók számára, mint szellemére nézve dicséretesen különbözött az előbbi években megtartottaktól. Ugyan is a halgatók kis száma csak néhány a teremben helyt foglalt tiszt és illedelmes férfiakból, és a karzaton megjelent kevés számú, többnyire a tisztesebb osztályhoz tartozó női személyekből állván [...] nem tűnt elő népgyűlés gyanánt, hanem tanúsított higadt szelleménél, és azon körülménynél fogva, hogy az előfordult tárgyakhoz csak a képesített tagok szólottak, a Matica Szlovenszka ezen közgyűlése most először birt irodalmi egyeslet gyűlésének jellegével.” Sőt, Lehotzky a gyűlés kezdetén szlovákul köszöntötte a résztvevőket, kijelentette, hogy megtisztelve érzi magát, hogy a gyűlésen királyi biztосként jelen lehet.²⁶ Végül jelentését azzal zárta, hogy „ezen gyűlés nem csak a velem eleve közlött Program, s az abban foglalt sorozat, de az illedelem szabályainak is dicséretes megtartásával folyt le és végződött.”²⁷

Ez tehát azt is jelenti, hogy a magyar politikai elit a kezdetektől pontos információkkal rendelkezett a Matica működéséről – hiszen a magyar belügyminiszter megkapta Révaytól a királyi biztos jelentéseit, és a belügyminisztérium általában reagált is ezekre a felküldött jelentésekre. De 1866-ban (és azt megelőző, illetve azt követő években is) csak azt kifogásolták, hogy a Matica slovenská, mint irodalmi egyesület, alapszabály-ellenesen támogatja két gimnázium, a besztercebányai és a nagyőrcei diákjainak étkezést biztosító alumneumokat, mivel ez a tevékenység nincs benne az alapító okiratban. Mindezt pedig azért kifogásolta a belügyminiszter, mert Lehotzky királyi biztos immár nem először hunyt szemet a szabálytalanság felett, bízva a Matica vezetőinek ígéretében, hogy megváltoztatják az alapszabályt.²⁸

De még ezen, hosszú éveken keresztül felemlégetett szabálytalanság kapcsán sem merült fel, hogy be kellene tiltani az intézményt, csupán az alapszabálynak a valósághoz való hozzáigazítását kérték. Sőt, az alapító közgyűlésen a fent említett Justh József még 500 forintot is adott az egyesület céljaira – persze ezt már csak titokban.²⁹

---

²⁶ Sőt, Lehotzky jelentéséből még olyan, nem mellékes körülményekről is értesülhetünk, miszerint Viliam Pauliny Tóthot, akit ekkor választottak meg alelnöknek, és aki innentől kezdve bezáratásáig ténylegesen irányította az egyesületet, egyedüli jelöltként, de nem túl lelkesen, „a hallgatóság teljes halgatása és részvétele mellett” szavazták meg.

²⁷ Lehotzky János másodalispán jelentése Révay Simon főispánnak 1866. szeptember 15-én. Štátny archív (ŠAB), Bytča. Turóc megye, főispáni iratok, adm.1867. 931. doboz. 2332.

²⁸ Štátny archív (ŠAB), Bytča. Turóc megye, főispáni iratok, adm.1867. 931. doboz. 2332. Vö még: OSZK Fol Hung 1885. Grünwald Béla hagyatéka, iratok a Matica slovenskáról. Nagyméltóságú Tisza Kálmán magyar kir. Belügyminister úrnak Budapesten ifj. Justh József Turóc megyei alispán és a Slovenska Matica ügyében kirendelt kormánybiztosnak folyó évi július 11-én 92. sz. a. kelt jelentése a Slovenska matica ügyében eddig véghezvitt vizsgálatnak eredményéről.

²⁹ Demmel, 2014.

5. Turóc és Zólyom

Az 1868-as nemzetiségi törvényt sokszor kritizálta már az utókor és a kortársak is, azért, mert nem adott kollektív jogokat a nemzetiségeknek, illetve, mert nem tartalmazott – megszegése esetén – szankciókat, tehát nem is tartották be.

A törvény paragrafusai azonban valójában nem a nemzetiségek modern nemzeti mozgalmait vezető szellemi-politikai elitek megnyerését szolgálták, hanem a nemzetileg még nem öntudatosodó, nem magyar anyanyelvű, de politikai jogokkal bíró magyar állampolgárok politikai integrációját, illetve reintegrációját. Ugyanis a reformkorban politikai monopóliummal bíró nemesség nem magyar anyanyelvű, idősebb tagjai, illetve az 1848-ban megyei bizottsági tagoknak választott, magyarul szintén nem vagy alig tudó személyek a közigazgatás magyarosodásának az 1830-as években kezdődő és 1848-ra befejeződő folyamata során gyakorlatilag elvesztették (ösi vagy épp frissen szerzett) politikai jogaikat, hiszen a magyart egyedüli és kizárólagos államnyelvként elismerő törvény értelmében a megyegyűléseken semmilyen, általuk beszélt nyelven nem szólalhattak fel. Az 1868-as törvény ezt a helyzetet orvosolta, lehetővé téve, hogy a fenti csoport használja anyanyelvét, ezzel reintegrálva a politikai jogokkal rendelkezők csoportjába ezen eliteket. Az egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet fogalma (legalább részben) egy feljűk tett gesztus is lehetett. E nemzetiségi törvényt azért kellett ilyen részletesen bemutatni, mert e törvény szellemiségének meghatározásában nagy szerepet játszott Justh József turóc megyei képviselő, aki először fogalmazott meg és fogadtatott el a parlamentben a nemzetiségi törvény szellemiségéhez hasonló, azt mintegy megelőlegező törvényt néhány hónappal korábban.³⁰

Nagyon is jellemző, hogy a magyar politikai eliten belül egyébként konszenzusnak örvendő törvény egyik legnagyobb kritikusa épp a nemrég megválasztott zólyomi alispán, Grünwald Béla volt, aki egy feliratban azt állította, hogy a nemzetiségi törvény, amennyiben tartalmazza azt, hogy minden törvényhatóságnak joga lenne meghatározni a magyar mellett egy másik tárgyalási nyelvet is, Magyarország széthullásához fog vezetni.³¹

Ha Grünwaldnak nem is volt igaza abban a tekintetben, hogy a törvény hatására teljes nemzetiségi vidékek válnak majd le Magyarországról, Turóc kapcsán mégis bejött a jóslata. Az 1870-es évek elejére kiderült ugyanis, hogy a megyében sokkal erősebb a szlovák nemzeti mozgalom, mint azt korábban gondolták (köszönhetően egyébként többek között a Zólyomból

---

³⁰ Demmel, 2014.

³¹ Zólyom megye felirata 1868. április 7-én. Štátny archív (ŠAB), Bytča, Turóc megye, megyei bizottsági iratok 1868. 992. doboz. 2531.

ide menekülő szlovák értelmiségieknek és intézményeknek). Az 1872-es választások ugyanis megmutatták, hogy a szlovák nemzeti mozgalom akár képes lehet legyőzni és leváltani a hagyományos („magyar”) turóci politikai elitet. Ezt a választást ugyanis Justh és Révay csak úgy nyerhette meg, vagyis úgy tudták Mikszáth szavaival élve „beszállítani a mamelukokat”, hogy a korszakban is elképesztő méretű választási csalásokat vittek véghez és gyakorlatilag az egész vagyoni ráment a szavazatvásárlásra.³²

A Turóc vármegyei hatalom meggyengülése pedig fontos kontextusa a dualizmus kori szlovák-magyar kapcsolatok mélypontját jelentő 1874-1875-ös eseményeknek, vagyis annak, hogy az illetékes hatóságok Tisza Kálmán belügyminiszter, majd miniszterelnök nyomására bezárták a Matica slovenskát és három szlovák gimnáziumot. Ritkán esik szó róla ugyanis, de a négy intézmény bezárása összekapcsolódott egy politikai intervencióval, a hagyományos turóci politikai elit teljes lecserélésével.³³ Ezt a turóci elitcserét pedig, csakúgy mint az említett szlovák intézmények bezárását, Grünwald Béla kezdeményezte. *„Nem sokára megkezdem a támadásokat a kormány ellen Turócz miatt. [...] Ha a miniszter és hivatalnokai „tovább is az eddigi utakon akarnak haladni s Justh Pepivel [id. Justh József] hiszik megóvni a magyar állam érdekeit Túróczban, akkor megérdemlik, hogy megtámadtassanak.”* – írta Ipolyi Arnoldnak 1875 elején.³⁴ Ám a „megtámadtatásra” végül nem került sor, a kormány ugyanis hajlott arra, hogy leváltsa a régi turóci elitet. Tiszáék alighanem úgy vélték, hogy Justh és Révay nem lesznek hajlandóak levezényelni ezeket az intézkedéseket, sőt, abban sem lehettek biztosak, hogy a következő, 1875-ös választáson is képesek lesznek-e megverni a szlovák nemzeti mozgalom jelöltjeit. Révay főispán 1874 legvégén, nem sokkal az előtt, hogy főispánként meg kellett volna indítania a Matica elleni vizsgálatot – alighanem informális belügyminiszteri nyomásgyakorlást követően – lemondott. A helyére a zólyomi főispánságot is megtartó Radvánszky Antal került, aki végigvitte a megyében a Matica felfüggesztését és a két szlovák gimnázium bezárását, sőt, gyakorlatilag a teljes tisztikart is lecserélte és saját, megbízható zólyomi embereivel töltötte fel. Jellemző volt a turóci közhangulatra, hogy az a pletyka terjedt ekkoriban: Turócot felosztják és Zólyomhoz csatolják.³⁵

Éppen ez a pletyka magyarázza meg egyébként, hogy miért tudta Grünwald Béla ilyen hatékonyan érvényesíteni az akaratát, hiszen alispánként elvileg nem lett volna túl nagy befolyása a kormányra. Valójában azonban az látszik a forrásokból, hogy Zólyom megye törvényhatósága, élén Radvánszky főispánnal csak asszisztált az alispán személyes

---

³² Demmel, 2014. 198 – 236.

³³ Demmel, 2014.

³⁴ OSZK Levelestár, Grünwald Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1875. január 25-én.

³⁵ Demmel, 2014.

akciójához.³⁶ Grünwald ekkoriban gyakorlatilag az idős Radvánszky Antal helyett intézkedett, tartotta a kapcsolatot a miniszterekkel és a sajtó/a közvélemény addig példátlanul hatékony felhasználásával nyomás alatt tartotta a kormányt. Hogy miért kapott szabad kezét Radvánszkyéktól, az már csak azért is érdekes, mert bizonyos pletykák szerint Grünwaldnak törvénytelen gyermeke született ekkoriban – egy Radvánszky bárónétól...³⁷ Hogy ezt miért nézték el neki mégis? Talán azért, mert Grünwald akciója összhangban volt a Radvánszkyak regionális politikai ambícióival. Nem véletlenül kapta meg ugyanis Radvánszky Antal Turóc irányítását is – vannak források, amelyek azt sejtetik, hogy a Radvánszkyak tényleg ambicionálták a Turóc feletti irányítás megszerzését, a két megye összekapcsolását, és ez épp Grünwald akciójának köszönhetően sikerült is nekik egy időre.

Erre a két megye közti harcra utal egyébként Justh József felháborodása is, aki a három szlovák tannyelvű gimnázium bezárását kezdeményező zólyomi feliratot egy 1874-es levelében nem azért támadta, mert sovíniszta lenne, vagy mert oktatási intézmények ellen irányul, hanem mert szerinte Zólyom, amely nem Turóc felett álló, hanem azzal egyenrangú törvényhatóság, hagyta magát Grünwald által használni, és megtámadta Turócot: *„[Zólyom vármegye] szerepet cserél azokkal, kik here módra élve, jutalomért denuncziatori undok pereket játszanak. Eddig hallatlan volt, hogy egy megye a testvérét – tehát Kain módjára – megtámadta volna, s existenciáját, ferde információk alapján, az egész ország előtt kompromittálva, azoknak, kik éltükben hazájukért mit sem téve, éretlen harcot indítottak municipiális instiúciónk ellen, eszközül szolgál.”*³⁸

A Radvánszky Antalt követő zólyomi főispán, Radvánszky Béla 1882-es beiktató beszédében ugyancsak „elszólta” magát. Radvánszky ugyanis külön kiemelte, hogy Turóc eredetileg, a középkorban Zólyom területéhez tartozott, és hogy ez az állapot csak hat évszázad után, 1875-ben állt helyre.³⁹ Ez az elszólás mutatja, hogy Radvánszkyéknak tényleg voltak Turócra vonatkozó hatalmi ambícióik, a Turóc és Zólyom közti a szlovák kérdés kapcsán kirobbant vita tehát sok egyéb aspektusa mellett tartalommal töltötte meg az amúgy is meglévő rivalizálást a két megye között.

6. Liptó és Zólyom

---

³⁶ Demmel, 2014.

³⁷ Roman Holec: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakuló mítoszok. In Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai tanulmány. Michal Mudroň: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. Szerk.: Demmel József, Kocsis Aranka. Pozsony, Kalligram, 2011.

³⁸ ALU SNK sign. 2 DD 24 Justh József ifjabb Justh Józsefhez 1874. május 4-én.

³⁹ OSZK Fol. Hung. 1884. Grünwald Béla iratai a nemzetiségi mozgalmakról. Báró Radvánszky Béla Zólyom megye főispánjának 1882. aug. 9-én a beiktató közgyűlésen tartott beszéde.

Liptóban nagyon hasonló volt a helyzet, mint Turócban. Ehhez elég csak azt tekintetbe venni, hogy még a magyar statisztikus Fényes Elek is csupán 500 magyart talált a megyében 1847-ben, míg a nemesek számát 4910 főre tette.⁴⁰ Még ha az arányok változtak is némileg az 1860-as évekre, akkor is bizonyos, hogy a magyarul gyengébben tudó szlovák anyanyelvűek mind a nemesi rétegen, mind a választójoggal rendelkezők körén belül döntő többséget képeztek. Ebben a helyzetben nyilvánvaló, hogy a liptói politikai élet vezetői is a Révayékéhoz hasonló taktikázásra kényszerültek. A szlovák mozgalommal szemben bármilyen engedményt megengedhetetlennek tartó Grünwald Béla az 1870-es évek második felében például a következőképp szidta a liptói viszonyokat: *„a liptói nemesség sejtelmével sem bír hivatása magas voltának, s ez a sokkal gyengébb ellent állási képességben nyilvánul, melyet a létért való küzdelemben tanúsít.”* Ennek oka Grünwald szerint Szentiványi Márton főispán volt, aki – az ő leírása szerint ugyanazt a taktikát választotta, mint Révay és Justh Turóc megyében: lojális hivatalnoki kart állított fel, elsősorban közvetlen rokonai közül válogatva, nyílt engedményeket tett a szlovákoknak, a választások során pedig hivatali visszaéléseket követett el. *„Azt mondják róla, hogy a tisztán családi politica, melyet követett s folytonos fondorkodásai a nemesség körében megszüntették ez utóbbiakban a solidaritás érzetét s a viszály magvait hintették el közöttük. [...] ő volt az első tekintélyesebb állást elfoglaló magyar nemes ember, ki a pánszlávizmusnak nagy engedményeket tett, s a Liptó megyei pánszlávokkal, a hányszor ezt szükségesnek tartotta, nyíltan szövetekezett. [...] saját pártja s a pánszlávok közt szövetség jött létre, mely a compact pártot nem képező s meghasonlott nemességgel szemben többséget biztosított a főispánnak.”* Grünwald ugyanakkor támadta a szlovák nyelven oktató liptói szakiskolát is: *„[Szentiványi] a hrádeki gazdasági intézet alapítására a kormányt rávette, ahol az alkalmazott tót szellemű tanárok befolyása által a növendékek slavisáltttak és slavisáltatnak most is, s az egyik tanári állomás most is a főispán cseh kertészével van betöltve.”* Grünwald Béla levonta a végső következtetést is: *„Ez az ember tönkre tett egy megyét s átszolgáltatta a haza ellenségeinek, kikkel nyíltan szövetekezett”. „mi indíthatja a kormányt arra, hogy ezt az embert a főispáni állásában megtűrje [...] A főispánnak azonnali eltávolítása oly intézkedés, melyet az egész felvidék s különösen Liptó megye, Matuska és panszláv pártja kivételével, a legnagyobb örömmel fogadna.”* Grünwald ezért fel is szólította a belügyminisztert, Tisza Kálmánt, hogy

---

⁴⁰ Fényes 1847. 139–172.

azonnal váltsa le Szentiványit.⁴¹ A szlovák mozgalommal szemben ugyancsak kérlelhetetlen Tisza azonban pozitívabban ítéltette meg azt a politikai taktikát, amit Szentiványi folytatott, ugyanis nem teljesítette Grünwald kérését: Szentiványi még közel két évtizedig, 1893-ig megtarthatta főispáni hivatalát, sőt, a három szlovák tannyelvű gimnáziummal szemben a hrádeki intézet is hosszú évekig működhetett még – szlovák nyelven. Tisza alighanem úgy ítélte meg, hogy épp Szentiványi politikai tudása szükséges ahhoz, hogy Liptó ne jusson Turóc sorsára.

Ehhez három tényező kellett. Az első, hogy Szentiványi – szemben Révayékkal – nem gyengült meg a megyében, nem állt fenn tehát a veszélye, hogy a választástól függő, igen fontos pozíciókat, azaz az országgyűlési képviselőséget és a megyét vezető megyebizottság tagságának többségét a szlovák nemzeti mozgalom szerezzé meg. Ráadásul az is elmondható, hogy Grünwald vádjaival szemben Liptó valójában nem „kompromittálta” magát szlovák elköteleződéssel: a bevezetőben említett (s praktikus szempontból abszolút alátámasztható) egyetlen szlovák nyelvű főispáni beszéden kívül nem deklarálta a helyi szlovák valóságot, nem tett teátrális gesztusokat a szlovák nyelv közéleti terjesztése érdekében. Jellemző, hogy bár Liptó is színhelye volt egy, az 1861-es turócszentmártoni memorandumgyűléshez hasonló szlovák gyűlésnek 1868-ban – az ott jelenlévő alispán kijelentette, hogy ő itt „*nem alispán, hanem barát*.”⁴² Ez első pillantásra ugyan szimpatikus gesztusnak tűnhet, azonban azt is jelenti, hogy az illető nem vállalt politikai felelősséget a gyűlésért, szemben Justhék deklaratív megnyilvánulásaival. A harmadik indok, amiért Liptó megmenekült a központi beavatkozástól, hogy valójában nem volt látványosan támadható szlovák célpont (kulturális intézmény, iskola stb.) a megyében: Grünwald hiába szidta Hrádeket, az intézményt a hivatalban lévő főispán kezdeményezésére a kormány engedélyezte 1871-ben (szemben az 1867 előtt alapított három szlovák gimnáziummal és a Matica slovenskával).

***

Láthattuk tehát: ahhoz, hogy ezeket a megyéket működtetni lehessen, igazi politikai bravúr kellett: egyrészt el kellett érni, hogy a szavazati joggal bíró, szlovák anyanyelvű tömegek és az általuk választott, a megyét irányító bizottságok még a szlovák nemzeti

⁴¹ OSZK Fol. Hung. 1884. Grünwald Béla iratai a nemzetiségi mozgalmakról.[Grünwald Béla] Tisza Kálmánnak, 1870-es évek második fele

⁴² Demmel József: „nem alispán, hanem barát”. A szlovák anyanyelvű magyar nemesség és a szlovák nemzeti politika reprezentációjának lehetősége. In: Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére. Szerk.: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015. 115–126.

mozgalom jó tollú és igen aktív helyi képviselőinek hatására se csatlakozzanak a szlovák nemzeti eszméhez, a megye közléte ugyanakkor ezzel egyidejűleg kifelé, a pesti politikai elit és az országos közvélemény felé kellőképpen hazafiasnak, a magyarosítás és magyarosodás elkötelezett támogatójának tűnjön. Ez a feladat jelentős politikai kreativitást igényelt, nem csak a két, egyensúlyozni próbáló megye, Liptó és Turóc, de Zólyom esetében is. Hiszen Radvánszky és Grünwald is folyamatosan átlépte a politikai cselekvés addigi határait: a Radvánszky által irányított megyei apparátus az 1860-as évek elején kriminalizálta az addig csak verbálisan támadott „pánszlávizmust”, s ehhez akár a törvényeket is figyelmen kívül hagyták, Grünwald pedig a megyei felirat lassan elavulónak bizonyuló eszközt, illetve a sajtót (korábban e formában – politikai nyomásgyakorló eszközként – szokatlan módon) használta fel. Liptó és Turóc esetében pedig folyamatos egyensúlyozást, taktikázást és állandó kettős beszédet tapasztalhatunk. Azonban épp ez a vékony ösvény, amelyen a liptói és turóci vezetők mozogtak, mutatja meg, hogy legalább elméletben létezett olyan „magyar” politika, amely nem feltétlenül a szlovák nemzeti igények támadásában vagy ignorálásában volt érdekelt. A Liptó és Turóc sorsa közti különbség azonban megmutatja, hogy ez valóban már csak elméleti lehetőség volt: titokban, informálisan még tarthattak fent megyei politikusok jó kapcsolatot a szlovák nemzeti mozgalom képviselőivel (természetesen jól felfogott helyi politikai érdekeikkel összhangban), azonban ha az irányításuk alatt álló megyében túl nagy teret nyert a szlovák mozgalom, az már politikai beavatkozásra készítette a kormányt. Mindez egyúttal azt is jelzi, hogy ha a szlovák nemzeti mozgalomnak volt is ambíciója arra, hogy bekapcsolódjon a dualizmus idején a magyarországi politikába, azaz funkcionális módon a politikai intézményrendszerben szerepet (reprezentációs lehetőséget) szerezzen, erre valódi lehetősége, esélye már nem volt.

Bibliográfia

Slovenská národná knižnica, Archív literatúry a umenia, (ALU SNK) Martin

B 305 Radvánszky Antal szlovák nyelvű versei

J 1977 144. č. Turócszentmárton városa a Matica slovenskáról

2 DD 24 Justh József ifjabb Justh Józsefhez 1874. május 4-én.

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, (OSZK) Budapest

Fol. Hung. 1884. Grünwald Béla iratai a nemzetiségi mozgalmakról.[Grünwald Béla] Tisza Kálmánnak, 1870-es évek második fele; Báró Radvánszky Béla Zólyommegye főispánjának 1882. aug: 9-én a beigtató közgyűlésen tartott beszéde.

Fol Hung 1885. Grünwald Béla hagyatéka, iratok a Matica slovenskáról. Nagyméltóságú Tisza Kálmán magyar kir. Belügyminister úrnak Budapesten ifj. Justh József Turóc megyei alispán és a Slovenska Matica ügyében kirendelt kormánybiztosnak folyó évi július 11-én 92. sz. a. kelt jelentése a Slovenska maticza ügyében eddig véghezvitt vizsgálatnak eredményéről.

Levelestár, Grünwald Béla Ipolyi Arnoldhoz, 1875. január 12-én és 25-én.

Slovenský národný archív (SNA) Bratislava

Archív dedičov Šimona Révaya st. 64. skat. Id. Záthureczky József: Emlékirat. Nagyméltóságú báró Révay Simon Úr, magyar királyi belső titkos tanácsos, az 1847/8ik évben Turóc megye országgyűlési követe, valamint ez országgyűlés befejezte után Főherczeg István, Ország Nádora, mint a magyar királyi helytartó által kinevezett örökös és valóságos Főispán Úr hivataloskodásáról.

Štátny archív (ŠAB), Bytča

Lehotzky János másodalispán jelentése Révay Simon főispánnak 1866. szeptember 15-én. Turóc megye, főispáni iratok, adm.1867. 931. doboz. 2332.

Rajner Pál Turóc megye első alispánjának 1861. június 3-án. Turóc megye, alispáni iratok, 1860–1861. i. č. 2814–2815. 1038. doboz.

Štefan Moyses Révay Simonhoz 1866. augusztus 18. Štefan Moyses Révay Simonhoz 1866. augusztus 31. Velits Adolf jelentése. Justh Györgynek 1866. szeptember 8-án. Turóc megye, főispáni iratok, elnöki 1866. 930. doboz. 2331.

Štefan Moyses Dessewffy Egyedhez 1863. augusztus 14-én. Turóc megye, főispáni iratok, elnöki, 1861, 1863. 924. doboz. 2327-2328.

Turóc megye, főispáni iratok, elnöki 1866. 930. doboz. 2331.

Turóc megye, főispáni iratok, adm.1867. 931. doboz. 2332.

Zólyom megye felirata 1868. április 7-én. Turóc megye, megyei bizottsági iratok 1868. 992. doboz. 2531.

Szakirodalom és kiadott források

Demmel, 2014 – Demmel József: Pánszlávok a kastélyban. Justh József Turóc megyei alispán és a szlováknyelvű magyar nemesség elfeledett története. Pozsony, Kalligram, 2014.

Demmel 2015 – Demmel József: „nem alispán, hanem barát”. A szlovák anyanyelvű magyar nemesség és a szlovák nemzeti politika reprezentációjának lehetősége. In: Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére. Szerk.: Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2015.

Fényes, 1847 – Fényes Elek: Magyarország leírása. Pest, 1847. II. kötet.

Grünwald 1874 – Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a magyar nemzetiség. Budapest, Ráth Mór, 1874.

Grünwald 1876 – Grünwald Béla: Közigazgatásunk és a szabadság. Budapest, Ráth Mór, 1876.

Holec 2011 – Holec, Roman: Grünwald Béla két alakváltozata, két arca és a körülötte kialakuló mítoszok. In Grünwald Béla: A Felvidék. Politikai tanulmány. Michal Mudroň: A Felvidék. Felelet Grünwald Béla hasonnevű politikai tanulmányára. Szerk.: Demmel József, Kocsis Aranka. Pozsony, Kalligram, 2011.

Hurban, 1959 – Hurban, Jozef Miloslav: Ľudovít Štúr. Rozpomienky. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry, 1959.

Kováč, 1998 – Kováč, Dušan a kol.: Kronika slovenská. 1. Od najstarších čias do konca 19. storočia. Bratislava, Fortuna Print – Adox, 1998.

Zechenter-Laskomerský 1956 – Gustav Zechenter-Laskomerský: Päťdesiat rokov slovenského života. Vlastný životopis. Časť druhá. Bratislava, SVKL, 1956.

Megyei 1861 – Megyei alkotmányos mozgalmak 1860. october 20-tól 1861. april 2-ig, mint a nemzetgyűlés megnyitása napjáig. Pest, 1861.

Mésáros, 1992 – Mésáros, Július: Kultúrne snahy Slovákov v matičnom období. In: Dejiny Slovenska III. (od roku 1848 do konca 19. storočia). Bratislava, 1992.

Mikszáth 2001 – Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. Budapest, Osiris, 2001.

Sládkovič, 1988 – Sládkovič, Andrej (zost.): Denník Slovenského národného zhromaždenia v Turčianskom Sv. Martine dňa 6. a 7. júna 1861. In: Z prameňov národa. Na pamiatku stodvadsiateho piateho výročia vzniku Memoranda slovenského národa z roku 1861. Zost.: Michal Eliáš. Martin, Matica slovenská, 1988.

Stipta, 1995 – Stipta István: Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Budapest, Osiris, 1995.

Uram, 1895 – Uram Rehor: Zemianské veršovníci slovenskí. Z veršov Varšianskeho (Baróna Antona Radvánszkeho) Slovenské pohľady, 1895.